

Catálogo fotográfico dos muíños da parroquia de San Lourenzo de Ouzande

Toño Barbeito Sanmartín
tonhobarbeito@gmail.com

Resumo. Esta segunda entrega adicada á exposición fotográfica dos muíños do concello da Estrada adicase ós muíños que os veciños da parroquia de San Lourenzo de Ouzande foron levantando nas beiras do único regatiño que cruza a freguesía, cas peculiaridades que eso conleva. Con todo, o obxectivo principal deste traballo é deixar constancia gráfica de todos os muíños existentes na nosa contorna denantes de que todas esas construcións sexan unha morea de pedras, derruidas polo abandono e esquecemento e polo paso do inclemente tempo. O texto que acompaña ás imaxes non é máis que un mero complemento, ás veces subxetivo, da realidade que rodea e rodeaba a estas construcións.

Abstract. This second issue dedicated to the photo exhibition of the mills in A Estrada city council will be focused on the waterwheels which people from San Lourenzo de Ouzande built on the banks of the only stream in the parish in particular circumstances. However, the main goal of this work is to leave a graphic record of all the mills in our environment before all these constructions will become a pile of stones and will be destroyed by the lack of care and the passage of time. The text accompanying the images is merely a supplement, sometimes subjective, to the reality around these constructions.

Situación e división xeográfica da parroquia

A parroquia está enclavada nas ladeiras norte dos chamados montes de Zo, que se elevan ó sur, polo que o terreo cae progresivamente cara ó val do río Liñares e, por ende, ó do Ulla, en dirección norte. O seu nivel altitudinal vai desde os 450 metros sobre o nivel do mar, no punto máis elevado das chairas máis altas, até os 230 metros, nos lindes con Guimarei. É unha parroquia pequena en extensión, ocupando o lugar número 38 dentro do total das 51 parroquias estradenses, con 360 hectáreas. A súa rede hidrogáfica é escasa, e cruzan a parroquia dous pequenos regatos: o rego da Fervenza, que nace nas chans da Quenlla (na zona que os veciños denominan Chan da Lagoa) e vai configurando un pequeno val en dirección noreste, vertendo o seu caudal ó rego do Zarabeto; posteriormente conformarán

o Liñares. Presenta ademáis outro pequeno regatiño, que baixa paralelo a este, no que desemboca nos fondos da parroquia.

Linda a parroquia ó norte coa vila da Estrada, ó leste con Guimarei, ó sur coa Somoza e ao oeste coa cuntese freguesía de Arcos de Furcos. É entre estas dúas últimas parroquias onde se atopan as maiores elevacións de Ouzande, e donde o terreo non foi ocupado polos labradíos das zonas máis baixas e abrigadas.

Son seis os núcleos rurais que conforman Ouzande, a día de hoxe un pouco desdubuxados, pola tendencia a illar as novas construcións dos vellos e pechados núcleos; e sitúanse nas zonas menos chans do territorio, aglutinadas en torno ós mellores terreos para o labradío. Así temos o lugar de Penarada, as Cachopas, o Castro, Alemparte e o Formigueiro, que se atopan dentro da franxa dos 200 a 300 metros de altitude.

Actualmente a súa poboación non chegaría ós 400 habitantes, según o IGE en datos publicados en 2009, en donde a cifra en 361 habitantes.

Climatoloxía e ecosistemas

Dada a localización da parroquia, extrapolaremos os datos concernentes ó concello da Estrada: toda a contorna está baixo a influencia dun tipo de clima marítimo tépedo, oscilando as súas temperaturas medias entre 12º e 16º C; aínda que diferenciaremos entre os meses máis fríos (con medias anuais de 6º a 10º C) e os meses máis quentes nos que suben a medias, que varían entre os 16º e 22º C. Tendencia que de seguro vai á alza, debido ós actuáis factores de calentamento global da terra que está incrementando os valores máximos. Os niveis de pluviosidade pola contra caen, e posiblemente se queden atrás as medias de 1300 a 2000 mm ano, distribuíndose da seguinte maneira: un 36% para o inverno, un 26% para a primavera, un 9% para o verán e un 29% para o outono. Polo tanto, podemos decir que non temos un período seco prolongado que –como máximo– duraría en torno ós dous meses, coincidindo cos do verán. Esta medio seca, como veremos máis adiante, parece que contribuíu de xeito significativo á configuración e distribución dos muíños da zona.

As fentas (aquí uns pés de *Dryopteris filix-mas*) son unha constante ás beiras do rego da Pinguela. E, ó fondo, a pequena ferverza da Freixa, a primeira que forma o regueiro na parte alta do seu curso.

En sintonía co clima desenvólvese a cuberta vexetal, que neste caso –e case para o total do conxunto do concello– sería unha formación fitoclimática de carballeira termófila (*Ruscus aculeati-Quercetum roboris*), que reflicte as condicións climáticas expostas. Isto é: un clima hiperhúmido cun pequeno período de seca estival. Compoñen así a vexetación primixenia (ou dito de outra maneira, a vexetación natural do lugar) os carballos (*Quercus sp.*), salgueiros (*Salix sp.*), ameneiros (*Alnus sp.*), bidueiros (*Betula sp.*), freixos (*Fraxinus sp.*), acibros (*Ilex aquifolium*), aveleiras (*Corylus avellana*), loureiros (*Laurus nobilis*) que perviven nas beiras do cauce fluvial –e seguramente na maioría do territorio– despois de rexenerarse a partir do abandono paulatino dos usos tradicionais da contorna que se viñan facendo até despois da metade do século pasado, en que todo empezou a mudar.

A Fervenza de Ouzande, aínda que non moi grande, si salva un desnivel importante, adornada con diversos tipos de feitos, entre os que destacan *Blechnum spicant* e *Driopterix filix-mas*

Paisaxe do Rego da Fervenza

É importante resaltar que a vexetación do medio que rodea os muíños mudou de maneira considerable.¹ O que podemos ver hoxe, non é sequera similar ó que se vería a principios do século XX, por dar unha data calquera o suficientemente alonxada dos nosos días. Se agora as beiras do rego presentan unhas máis que saudables formacións arbóreas, cun sotobosque rico en fentas e feitos de diversas especies, silveiras e demais elementos arbustivos, noutros tempos atoparíamos zonas case de todo despexadas, a cauce do río encastrada entre valos de pedra para que a auga non levase consigo a prezada terra que servía de

sustento para os pasteiros (daquela tan escasos como necesarios) e onde as árbores terían un papel secundario, quedando circunscritas ás zonas de chan máis inaccesible e pobre. A día de hoxe, se ben as ribeiras presentan unha gran variabilidade xenética, non sucede o mesmo co resto da paisaxe: poucos metros colina arriba do cauce, o omnipresente eucalipto cambia e rompe a fisonomía do bosque primixenio. É significativo comprobar como muda en cuestión de metros, non só a vexetación, froito da man do home, senón as cualidades do chan, a temperatura e a humidade respecto ó estreito e pequeno val deste rego.

1 BARBEITO SANMARTÍN, A. "Catálogo dos muíños de Santo André da Somoza". En: *A Estrada. Miscelánea histórica e cultural* nº 21 (2018); pp. 127-147.

O rego da Fervenza –ou da Pinguela– baixa encaixonado nos lugares nos que se ubicaron os muíños, cun descenso bastante pronunciado e axudado por dúas pequenas fervenzas con suficiente desnivel como para que as augas collan velocidade val abaixo. A primeira, chamada a Freixa, non ten moito máis de dous metros de altura. É onde se aproveitou para instalar a levada do primeiro muíño, collendo augas por encima dela, o chamado da Freixa. A segunda coincide co desnivel utilizado para ubicar tres muíños escalonados rego abaixo; a altura xa é considerable, case vertical, sobre granito, salvando un desnivel duns 5 metros. Para contemplala en todo o seu esplendor hai que agardar ós días de grandes choivas e escorrentías. No verán, cara finais, somentes lucirá unhas pingas caíndo por entre as pedras, musgos e feitos.

E non podemos pasar por alto diversas especies de fauna que son de interese máximo para a conservación deste tipo de biotopos e, polo tanto, para a conservación da biodiversidade, como os endemismos: entre os anfibios a ra patilonga (*Rana ibérica*) e a saramaganta rabilonga (*Chioglossa lusitánica*), propios do noroeste peninsular e que non atoparemos noutras partes do mundo. E tamén o caracol de Quimper (*Elona quimperiana*), distribuído unicamente nalgúns puntos de Galicia, Euzkadi e a Bretaña francesa. Sen dúbida a lista é maior, mais estas especies vencelladas á humidade e calidade do hábitat que as sostén merecen ser citadas. A maiores debemos facer fincapé, de novo, nuns inquilinos que teñen a día de hoxe os abandonados muíños, que son os morcegos (xéneros protexidos en toda a Unión Europea como *Plecotus*, *Pipistrellus*, *Myotis* e *Rinolophus*), que os utilizan con asiduidade para refuxiarse e/ou criar.

Os muíños de Ouzande

Non podemos dicir, nin tampouco pretendemos aventurar, cando se instaloron os primeiros artiluxios hidráulicos na parroquia, mais desde o século XVI estarían presentes nela sen ningunha dúbida e supoñemos que tamén xa bastante antes. Na época moderna atopamos un dato claro, procedente do *Diccionario* de Pascual Madoz, quen

nos comenta que tiña a parroquia dous muíños fariñeiros, alá entre os anos 1845 e 1850.² Estamos seguros que esta cifra sería máis elevada, xa que as ocultacións eran inherentes aos intentos de control facendístico e estatístico desde os tempos do catastro do Marqués de la Ensenada.

A día de hoxe contamos en Ouzande cun total de oito muíños, todos completamente abandonados desde hai décadas. Como xa sabemos a rede fluvial da parroquia é cativa: aínda que conta con dous regatos, un deles non é apto para alimentar esta caste de artiluxios, polo que todos se aglutinan no rego da Pinguela ou tamén chamado rego da Fervenza; e todos, agás un (o máis moderno) na parte alta do seu curso, a de maior pendente e, polo tanto, a de maior desnivel, nun tramo de non máis de 600 metros. Isto traía tamén unha desvantaxa: o caudal era máis cativo canto máis cerca do nacemento do río estivera. E para a moenda, ou para mover o pesado artefacto do rodicio máis a capa, era necesario un caudal mínimo. Polo tanto, nos meses de verán, cando os niveis de auga menguan considerablemente, sería doado quedar sen caudal suficiente para mover un rodicio. Isto tiña que acontecer, polo que esta casuística levou ós veciños de Ouzande a planificar do xeito máis rendible a distribución dos rodicios para minguar no posible a carestía de auga e, polo tanto, a forza motriz dispoñible. Optaron por represar a auga, xa no curso alto; se ben aínda construíron un muíño regueiro arriba da presa. Esta é de dimensións considerables, con dique de forma semicircular duns dezaoto metros de lonxitude e máis de dous de alto na beira do curso de auga, que podía acumular unha gran cantidade de líquido, seguramente suficiente para unha ou varias moendas. Evidentemente, a día de hoxe, está en completo desuso.

Mais o dispoñer de auga almacenada non significaba que se puidese moer sempre e a todas horas: se o caudal era insuficiente para a moenda, tamén sería insuficiente para que a presa abastecese de maneira continua e uniforme a demanda dos muíños, polo que estes só funcionarían cando a presa estivese ben chea, até que se esgotase a auga nela embalsada. Logo, tocaría agardar de novo a encher a

2 MADÓZ, Pascual. *Diccionario geográfico, estadístico e histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid, 1845-1850.

presa e, de novo, á moenda. Eso sí, con estas augas podían moer simultaneamente os seis muíños que se atopan curso abaixo, que de seguro que o facían en tempos aínda non tan lonxanos. É por iso que os muíños están dispostos na zona de máis pendente do pequeno curso fluvial, situada entre os 390 e os 300 metros de altitude sobre o nivel do mar, nunha lonxitude total de pouco máis de 500 metros, o que permitía aproveitar a maior forza das augas do curso fluvial da parroquia. Con esta presa conseguíase aliviar na medida do posible a carencia de auga da época estival, pois na estación húmida o caudal do río bastaba para mover os rodicios de todos eles.

As augas da moenda do primeiro muíño, o da Freixa, uns metros arriba da presa, ían parar sen remedio a esta, que distribuía a auga para os restantes dos enxeños regueiro abaixo: moían todos en base a esta estrutura.

Non deberíamos pasar por alto tampouco que, se ben esta presa aliviaba ós veciños da ardua tarefa de moer noutros lugares máis alonxados naqueles tempos, esta estrutura tamén debía ter o seu mantemento: é decir, cada certos anos habería que limpala, pois cada ano a colmatación de residuos e lodos iríase acumulando no fondo e reducindo a súa capacidade de almacenamento. Seguramente farían unha limpeza anual para evitar maiores problemas e non deixarían acumular moita cantidade de material. Mais a tarefa sería sen dúbida moi traballosa, máxime naqueles tempos. A día de hoxe a colmatación é evidente e no seu leito medrou e medra unha arboreda florecente a base de ameneiros, salgueiros e escasos e fermosos freixos.

O último muíño, que é o máis moderno, do século pasado, atópase no curso baixo do regueiro e non debía ter problemas de carestía de auga. Se ben tamén é un muíño bastante alonxado de calquera dos núcleos de poboación existentes, quedando preto do lugar da Devesa de Guimarei.

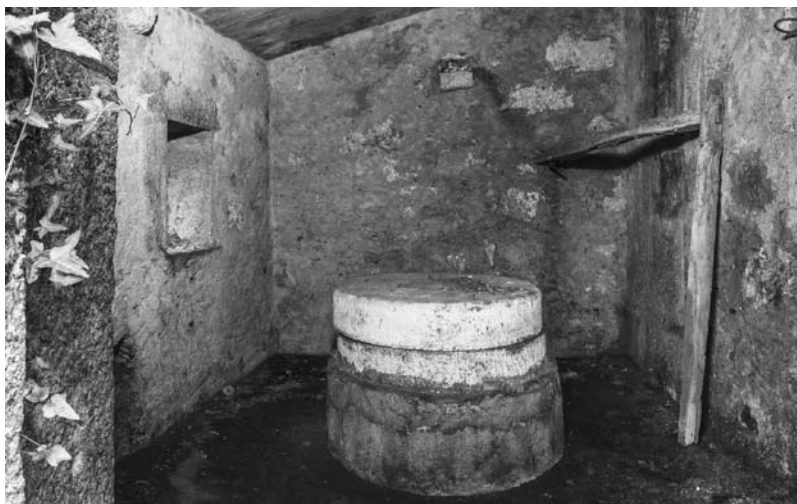
Os muíños coñécense por varios nomes. E mesmo en ocasións nin os propios veciños se poñen de acordo en nomealos. Polo que imos dar unha nomenclatura un pouco adaptada ás nosas pesquisas e comenzando desde o curso superior até o inferior.

Muíño da Freixa

É o primeiro e aproveita o desnivel da primeira ferverza. Trátase dun muíño de cubo, que sobresaie notablemente por riba do seu teito. Presenta na lumieira da porta unha inscrición que nos leva ó ano 1942, que sería data de arranxos.

O muíño da Freixa está hoxe rodeado dunha paisaxe que nada ten que ver coa de anos pretéritos, nos que todo o que o rodeaba serían pasteiros para o gando. Obsérvese ademais a pequena magnitude da ferverza, que non lle quita certo encanto. E obsérvese tamén o alto cubo que se ergue por riba do teito do muíño.

O interior do muíño da Freixa foi recibado, para unha mellor salubridade. Mais dos utensilios xa apenas quedan restos, o que nos indica que hai moito que non moe.

O encoro, ou barreira de auga, completamente cheo e baleirándose por unha fenda lateral. Servía de almacenamento de auga para a moenda en épocas de carestía desta. Como vemos, a día de hoxe, é practicamente un bosque.

Muíño do Redondo ou de Arriba

Polo nome indícanos que sería o muíño no que moían os seus propietarios, os veciños do dito lugar. É o segundo, malia que o primeiro que moe coas augas collidas da presa. Tamén parece ser o máis antigo, de cachotería e con xambas apenas labradas, moi rústico na súa construción, mais enormemente interesante: cómpre destacar a multitude de cruces e marcas que o adornan. Entre elas podemos

O muíño do Redondo, o máis vello conservado e tamén un dos máis arruinados. Unha mágoa, dado o interesante da súa construción.

O interior do muíño do Redondo, destrozado e con parte das vigas do teito no chan, invadido pola vexetación que pula por saír de cada rincón onde se poida sustentar.

Detalle da porta de entrada ó muíño do Redondo, cunha interesante solución para aplicar o lintel, hoxe medio escorregado. Nótense as moitas gravuras que presenta, dende cruces normais até ben debuxadas e adornadas.

Detalle da cruz con pé debuxada na ampla xamba da porta do muíño do Redondo.

Detalle de cruz dentro de círculo e da cruz con pé, nunha das xambas da porta.

contemplar diversas formas de cruces, ben isoladas, ben adornadas e envolteitas en círculos. Polo modelo construtivo que presenta diremos que se trata do máis antigo da parroquia que está en pé. É un muíño de canle e preséntase moi arruinado: co teito caído enriba do interior.

Muíño Vello ou da Costa

O terceiro do curso e o segundo que bebe da presa. Polo nome dedúcese que é un muíño vello, mais preséntase como arranzado en tem-

Muíño Vello ou da Costa, que como vemos foi completamente renovado, sendo a habitación un cubículo de bloque e formigón.

Interior do muíño Vello. Completamente desdebuxado, preséntase como un limpo habitáculo apto para un tratamento hixiénico da fariña, moi distinto do que eran as habitacións de anos anteriores. A pesares dos arranxos non quedan restos dos utensilios da moenda, como a moega e a quenlla, nin a mesa de recoller a fariña.

pos modernos, do que só queda da parte máis antiga a cimentación co inferno, sendo a parte da habitación un cubículo –nunca mellor dito– de bloque recebado de formigón, co teito da mesma forma construtiva. Non lle tocaron, eso sí, á estrutura da canle, que segue a ser de cachotería e moi rústica.

Muíño de Salgueiro

O terceiro que bebe da presa. Xa parece máis moderno, con xambas ben labradas e cunha única cruz gravada nelas. Ben conservado, xa que lle colocaron un teito de formigón. Tamén é un muíño de canle.

O muíño de Salgueiro presenta ademais un murete de acceso para poder salvar o forte desnivel do terreo. Tamén conta cun pousadoiro ó lado da porta, típico da maioría dos muíños. Ó fondo podemos apreciar as augas da ferverza grande.

No interior do muíño de Salgueiro aínda quedan os restos das vigas da moega, e tamén do burro, que se utilizaba para levantar a capa de encima do pé, e poder picala cando xa estaba gastada e moía mal. Á man dereita, na xamba da porta, podemos apreciar unha ben labrada cruz.

Muíño da Arqueta

É o último que colle as augas da presa e que as verte directamente ó cauce do regueiro. Tamén ben conservado, en parte gracias de novo ó teito de placa de formigón. Pero non presenta cruz algunha. É un muíño de canle, moi pronunciada.

O muíño da Arqueta rodeado de frondosa vexetación de musgos, fentas e silvas parece máis un xardín botánico. Todo o que vemos á dereita do regueiro sería, en tempos, pasteiros para o gando.

No interior do muíño da Arqueta aínda se conservan, malamente, diferentes utensilios da moenda: un rodicio vello e inservible, varias vigas de madeira que sosteían a moega; e pervive intacta, feita de tixolo, a estrutura que recollía a fariña para barrela e recollela polo porteliño inferior cara ó saco ou caldeiro.

Muíño do Rubio

Colle augas directamente do río xusto debaixo do inferno do anterior, despois de percorrer varias decenas de metros a súa levada. É unha estrutura de cachotería, cos linteis máis ou menos ben labra-

O muíño do Rubio nunha imaxe de antes de ser restaurado, coa súa pontella de paso de dous tramos que dividía tamén as augas en dous cauces: unhas para o regadío dos pasteiros e outras para o cauce do regato, que caía augas abaixo, noutra levada cara ó muíño do Cura e máis regadío. Atrás do muíño existe outro dique que tamén embalsaba auga, seguramente para o muíño do Cura e para o regadío.

O muíño do Rubio despois da restauración, na que se lle arranxou o tellado e se lle puxo unha porta. A diferenza é notable e o edificio con estas actuacións logrará perdurar con moita máis saúde

dos, onde se conservan varias cruces gravadas, todas simples. É de canle, cunha caída longa e pronunciada. Foi restaurado ultimamente e tellado con tella do país, presentando un estado de conservación óptimo.

No interior do muíño do Rubio só quedaba o pé máis a moa. Tamén podemos apreciar que as vellas paredes estaban levantadas riba de grandes e duras penedas que aínda tiveron que ser algo picadas para dar máis espazo á habitación.

Muíño do Cura, ou do Igrexario

Do que con ese nome xa non queda dúbida de quen era o propietario orixinal. Atópase bastante alonxado do cauce do regueiro, ubicado

O fronte do muíño do Cura está invadido por hedras e vexetación, se ben pode contemplarse mercé a que está fronte a un pasteiro limpo. O resto do edificio atópase semiagochado entre a maleza, que se abre paso tras o seu abandono.

Cruces na xamba e lintel da porta no muíño do Cura

O lateral do muíño do CURA, en donde se aprecia o inferno tapado, amósanos perfectamente como se levantaban paredes de pedra, con cachotes de granito de tamaños considerables, sen labrar nin traballar e asentados entre sí con pequenas pedriñas.

a carón das propiedades dunha casa soarenga, cun pombal ben conservado aínda a día de hoxe, que en tempos foi propiedade do cura da parroquia. A preciosa igrexa con vestixios románicos na súa ousía encara toda esta propiedade, co que o párroco podía ver a pertenza eclesiástica desde a igrexa ou desde a casa.

Muíño da Xaquina ou Novo do Recosto

É o último, alonxado de todo núcleo poboacional antigo de Ouzande, pero moi próximo ó lugar da Devesa de Guimarei. Xa é un muíño de formigón e tixolo que foi levantado a mediados do século pasado, concretamente no ano 1951, según algún dos donos que aínda viven. É un muíño de cubo, e este tamén moderno, pois a auga chega por un acueducto que vai sobre piores, caendo por riba do nivel do seu teito. Desde fai tempo está inmerso nun mar de maleza que case o cubre na súa totalidade sendo dificultoso o acceso. A súa construción levárona a cabo ó parecer, según conta Reimóndez

O muíño Novo do Recosto case non se aprecia pois está asulagado de silvas e maleza froito dun abandono non moi lonxano, non unicamente muíño, senón dos pasteiros e terras de labor que había ó seu carón. Deixadas de traballar aquelas, a natureza segue o seu curso e as silvas e as herbas altas son as primeiras en colonizar o terreo. É un muíño moderno, de despois de mediados do século pasado, feito de tixolo e formigón. Cremos que non moeu durante moito tempo, pois a electrificación das aldeas estaba a un paso.

Portela,³ sete veciños que tiñan que ir moer ó Mollarrabo, xa na veciña parroquia de Guimarei, co que o traxecto se lles facía longo. Polo tanto optaron por instalar un no desnivel máis pronunciado da curso fluvial do rego, na Costa do Prado. Ao final, déronlle entrada a un veciño máis, para así non ter que moer cada un deles no mesmo día da semana. Con todo, seguramente foi o muíño que menos moeu de toda a parroquia, case a estrear, pois pouco despois chegaría a electrificación do rural e, ó mesmo tempo, un éxodo masivo cara as vilas.

Todos os muíños son de propietarios privados (se ben o do Cura, seguramente nos seus primeiros tempos, tería un réxime distinto: sería só da Igrexa e igual puido funcionar como muíño de maquiá) e de uso compartido, chamados vulgarmente “de herdeiros”; é dicir, que os donos de cada un deles serían uns cantos veciños que tiñan

3 REIMÓNDEZ PORTELA, M. *A Estrada Rural*. Pontevedra 2007.

potestade sobre unhas horas de moenda, ou un día, cada certo tempo, momento no que podían acudir á moenda. Esta potestade herdábase ao igual que calquera outro ben. E tamén conlevaba unhas obrigas comúns, como eran o mantemento do edificio, da máquina e das levadas para que todo funcionase correctamente.

Se chegaches até aquí, estimado lector, poida que tal vez che entrasen ganas de visitar o lugar, e invítote a que o fagas, e contemplar *in situ* a beleza destas construcións. E, por ende, a paisaxe, completamente rexenerada, no que sería o seu clímax natural. Se ben o desnivel que hai que superar entre os muíños do curso baixo até os da cima de todo é considerable, podemos afirmar que se trata dunha pequena ruta moi recomendable, boa de facer, cos carreiros e camiños claros, seguramente debido as actuacións da asociación A Fervenza de Ouzande que todos os anos acomete unha benfeitora limpeza, polo que tanto os accesos ós muíños como os arredores destes están en boas condicións, aptos para ser admirados e con lugares bos para pasar unha tarde fresca se decidimos ir no verán. Ademais poderemos darnos de conta dos traballos que supoñía ir ao muíño: se a nós, que imos baleiros e sen peso, xa nos pode costar algo, imaxinemos ese acto portando un saco de millo ó lombo.

Bibliografía

- ABRAIRA PÉREZ, Miguel A. *Muíños das terras de Redondela. Estudio etnolóxico dos muíños de auga*. Servicio de Publicacións da Deputación de Pontevedra, 2002.
- BARBEITO SANMARTÍN, Antonio. *Catálogo fotográfico dos muíños da parroquia de Santo André da Somoza*. En *A Estrada. Miscelánea histórica e cultural*, nº 21, 2018, pp.128-147.
- CASTELLS, Álvaro e MAYO, Manuel. *Guía de los mamíferos en libertad de España y Portugal*. Pirámide, 1993.
- GARCÍA, Xosé Ramón. *Guía das plantas de Galicia*. Xerais, 2008.
- LORES ROSAL, Xabier. *Os muíños de auga no Concello de A Estrada*. En *Revista de Estudos Provinciais*, 2002.
- MIRAMONTES CARBALLADA, Ángel. “Origen y evolución del municipio de A Estrada (Pontevedra). Factores geográficos y condicionantes históricos”. En *A Estrada. Miscelánea histórica e cultural*, nº 3.
- PALOMO PALOMO, Juan e FERNÁNDEZ URIAL, María Pilar. “Los molinos hidráulicos en la Antigüedad”. En *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, t. 19-20, 2006-2007.

PORTO RICO, Damián. “Guía dos recursos faunísticos, extinguidos e por extinguir, das terras da Estrada”. En *A Estrada. Miscelánea histórica e cultural*, nº 20, 2017.

REIMÓNDEZ PORTELA, Manuel. *A Estrada rural*. Servizo de Publicacións da Deputación de Pontevedra. 2007.

VARELA CASTRO, Pedro. *A Estrada*. 1923.